

УДК 323.12

ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ ТА НАТО

Тарас Зорівчак

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 79-43-40*

Формування нової системи європейської безпеки, яка б охоплювала весь простір від Атлантики до Уралу, є однією з найвагоміших проблем сучасної європейської політики. З різних причин у цьому процесі одну з найвагоміших ролей відведено військово-політичному союзу НАТО та молодій українській державі. Для пояснення цього твердження треба розглянути деякі проблеми геополітичного плану, пов'язані зі співпрацею України та НАТО, що ілюструють всю важливість як кожної зі сторін, так і характеру їхньої взаємодії.

НАТО, як військово-політична організація, створена у квітні 1949 року. Держави, що її створювали, у договорі 4 квітня 1949 року, «підтверджуючи свою відданість цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй та своє прагнення жити в мирі з усіма народами і урядами, сповнені рішучості захистити свободу, спільну спадщину своїх народів і їхню цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права, прагнучи сприяти стабільності і добробуту в Північноатлантичному регіоні» [1, с.539], вирішили «об'єднати свої зусилля для здійснення колективної оборони та підтримання миру і безпеки» [1, с.539]. Останнє положення було конкретизовано в статті 5, де стверджується, що у будь-якому випадку «збройний напад на одну або кількох із них у Європі чи Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх, і, відповідно, вони домовляються, що в разі вчинення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, підтверджене Статтею 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу» [1, с.540]. Отже організацію створювали для колективного взаємозахисту учасників від можливих військових зазіхань на їхній суверенітет, а також протистояння спільному ворогу, під яким тоді однозначно розуміли Союз РСР та його сателітів, а пізніше ОВД – як сукупність існуючих в Європі ідейно ворожих країн.

Україна як незалежна держава виникла внаслідок розпаду СРСР у 1991 р., тобто через 40 років після початку становлення НАТО як цілісної організації. Держави-учасниці НАТО за цей період напрацювали механізми

співпраці в сфері безпеки та привчилися у відносинах між собою їх неухильно дотримуватися. Правда, внутрішньо згуртована організація виявилася не готовою до тих швидкоплинних та багато в чому непередбачуваних процесів, що відбувалися за її межами у 1988–1991 рр. У цей період закінчилася холодна війна, відбулися перехід колишніх східноєвропейських сателітів СРСР до категорії молодих демократій, стрімка зміна останніми зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних пріоритетів, крах ОВД і РЕВ та об'єднання Німеччини. Все це відбувалося хоч і надзвичайно швидко, проте достатньо контролювано та – особливо об'єднання Німеччини – за найактивнішої участі країн НАТО. Альянсу довелося пристосовуватися до нових умов – Варшавський Договір втратив свою чинність, а Союз РСР вважати джерелом небезпеки стало доволі складно.

У Шотландській («Послання із Турнбері») та Лондонській деклараціях держави Альянсу запропонували співпрацю колишнім ідейним ворогам. Римська декларація про мир та співробітництво 1991 року фактично містила пропозиції державам Центральної та Східної Європи почати процес інтеграції з Альянсом, на що більшість з них відразу погодилася. Одночасно, Альянс прийняв нову стратегічну концепцію, яка фактично визначила роль та місце блоку у європейській системі безпеки на найближчі роки. У першій же частині першого розділу концепції було перераховано зміни та констатовано, що «з 1989 в Центральній та Східній Європі відбулись глибокі політичні зміни, котрі істотно поліпшили середовище безпеки» [2, с.240] і ці зміни «матимуть плідні наслідки» [2, с.240] для нової системи безпеки. Друга його частина самою назвою «Проблеми та ризики в галузі безпеки» проголосила свою спрямованість та містила докладний перелік можливих у майбутньому проблем у сфері безпеки. Їй, згідно з концепцією, «загрожують ризики, які відзначаються багатогранністю і різнонапрявленістю, оскільки «вони навряд чи виникатимуть внаслідок спланованої спланованої агресії проти союзників» [2, с.242], а будуть пов'язані з негативними наслідками нестабільності, породженої «серйозними економічними, соціальними і політичними труднощами, в тому числі міжетнічною ворожнечею та територіальними суперечками ... у багатьох країнах Центральної та Східної Європи» [2, с.242].

Подібні висновки були дещо запізнілими: зустріч в Римі відбувалася у листопаді 1991 р., коли означені ризики вже сталися, а деякі набули реального практичного втілення та потребували реагування. Проте країни Альянсу не поспішали робити кардинальні висновки, а обмежилися лише двома: по-перше, «нове середовище безпеки не міняє цілей Альянсу та його функцій в галузі безпеки, а скоріше підкреслює їхню неминущу цінність» [2, с.244], а, по-друге, «це нове середовище відкриває перед Альянсом можливості вписати його стратегію в рамки широкого підходу до безпеки» [2, с.246], який розуміли так: «безпеку й стабільність, окрім обов'язкового оборонного виміру, мають ще й політичний, економічний, соціальний та

екологічний компоненти» [2, с.246], а тому є необхідними «три взаємопідсилюючі елементи: діалог, співробітництво та забезпечення колективної обороноздатності» [2, с.246]. Якщо «забезпечення колективної обороноздатності» з моменту заснування було базовим принципом діяльності Альянсу, то поняття діалогу і співробітництва торкалися країн Центральної та Східної Європи і наочно відобразили бажання країн НАТО брати активну участь у процесах, які відбувалися у Центральній та Східній Європі. Подальший розвиток історії довів, що навіть «широкий підхід» виявився не зовсім придатним для нових реалій: концепція альянсу 1991 року сповна відобразила його неготовність до утворення у Європі будь-яких нових держав і, навіть теоретично не допускала можливість краху СРСР. Однак уже через півтора місяця країнам НАТО нічого не залишилося як визнати відразу 11 (Грузію визнали пізніше) новоутворених пострадянських держав у додаток до трьох прибалтійських, визнаних раніше. Крах СРСР кінцево знищив і попередній зміст існування НАТО як противаги: із двох ворогуючих сил одна спершу деформувалася, потім втратила союзників, а згодом розпалася сама та перестала існувати як така, тобто протистояти вже не було кому: найпотужніший осколок СРСР – Російська Федерація – тривалий час навіть не намагався підтримувати будь-яке протистояння. А тому оновлена концепція Альянсу відповіді на запитання про подальшу мету НАТО та способи її досягнення фактично не дала.

Одночасно, у 1991–1992 рр., стало очевидно, що базована на системі противаг двох груп держав, очолюваних СРСР та США, та достатньо ефективна протягом попередніх 40 років, Ялтинсько-Потсдамська система безпеки у Європі після краху ОВД та РЕВ і, особливо, об'єднання Німеччини виявляється застарілою морально та дуже неефективною на практиці. Крах СРСР її практично знищив, оскільки одна противага перестала існувати як така, а інша пожинала плоди власної більш ніж очевидної перемоги. У європейській системі безпеки появилось 15 новоутворених, дуже різних та погано передбачуваних у своїй поведінці пострадянських та постюгославських держав. Події, що відбулися згодом на центрально- та східноєвропейських просторах спричинили кінцевий крах описаної вище системи безпеки. Найреальнішими ознаками цього краху стало входження Польщі, Чехії та Угорщини в НАТО та подій навколо Косова, під час яких майже всі базові положення Ялтинсько-Потсдамської системи були порушені, в тому числі навіть такі фундаментальні, як положення Заключного акту наради НБСЄ у Хельсінки 1975 року щодо «суверенної рівності, шанування прав, притаманних суверенітету» [3, с.4] та «незастосування сили або погроз силою» [3, с.5], незалежно від мотивів цих порушень.

Країни НАТО постійно намагалися швидко переоцінити роль і місце Альянсу у Європі та світі. Альянс успішно пережив далеко не кращі для себе часи 1990–1992 рр., коли говорили про недоречність його існування як

військової організації (після краху СРСР та ОВД) зокрема, так і певного союзу (через історичну відсутність інших, окрім військово-політичної, спільних сфер діяльності) взагалі.

Отже, на момент виникнення незалежної України система безпеки у Європі практично перестала у своїх попередніх параметрах існувати, НАТО зіткнулося віч на віч з потребою реформування організації, щоб пристосуватися до новоутворених умов, а перед Україною постала проблема чіткого визначення своїх зовнішньополітичних пріоритетів та пошуку власного місця у Європі та світі.

Для того, щоб розглядати сьогоденні геополітичні аспекти відносин НАТО та України, необхідно констатувати, що сьогодні, через 8 років, Україну можна охарактеризувати з різних поглядів так:

як центрально-східноєвропейську державу, яку омивають два моря, і яка не має повністю вільного доступу до Світового океану, має сім сусідів (із яких шість – країни суто європейські та Росія – напівазіатська), не володіє у достатній кількості багатьма життєвоважливими природними ресурсами (а тому є залежною від тих, хто їх постачає), її територію можна надзвичайно зручно використовувати для транзиту у різних напрямках;

державу, що, хоча і з великими труднощами, проте розвивається шляхом побудови демократії; державу із фактично неструктурованою економікою, реформування якої тільки почало набувати ознак безперервного та цілеспрямованого процесу (наявний величезний економічний потенціал, незважаючи на постійні кризові явища, країна намагається брати участь у міжнародному поділі праці);

державу із достатньо великою армією, що завершує етап свого перетворення із підрозділу армії СРСР у самодостатню армію миролюбної європейської держави. На озброєнні України перебуває головно радянська техніка, використання та оновлення якої пов'язано зі значними труднощами, Україна має розвинутий ВПК, здатна виробляти надсучасні види озброєнь, в яких її армія відчуває гостру потребу. На території України є військові бази ВМС РФ, статус та термін існування яких є надзвичайно складною, багатогранною та до кінця не врегульованою проблемою;

державу, що внутрішньо диференційована, тобто існують великі розбіжності між регіонами. Існують суттєві відмінності у баченні елітами та населенням цих регіонів внутрішньої та зовнішньої політики України, а також своїх власних інтересів; у культурно-етнографічному плані Україна – слов'янська країна із панівною християнською вірою. Однак є чимало проблем релігійного, мовного, національного, духовного розвитку;

державу, що є одним із найбільших та найпотужніших уламків колишнього Союзу РСР, яка відіграла ключову роль у його розвалі. Місце України в межах Союзу РСР можна було визначити приблизно як «друга серед рівних», що повністю відобразилося згодом на прикладі СНД. Там Україна набула репутації «вічного опонента» Росії та «могильника» всіх

великих інтеграційних ініціатив першого етапу існування цієї організації. Саме від належності до колишнього Союзу та відносин із його реальним правонаступником і водночас своїм найбільшим сусідом – Росією – значно залежить внутрішня та зовнішня політика України. Проводячи не дуже однозначну та занадто багатогранну, проте достатньо ефективну зовнішню політику, за роки незалежності Україна підписала низку договорів із сусідами, що в цілому завершили процес легітимізації існування її як незалежної держави. Однак залишилася велика кількість нез'ясованих питань, вирішення багатьох з яких може порушити проголошену ідилію. Україна також вступила або набула певних особливих статусів при численних міжнародних організаціях, серед яких особливо значима є вступ в НБСЄ та підписання базових документів із ЄС та НАТО; налагодила дружні та партнерські стосунки із великою кількістю різнопланових держав у всьому світі.

На відміну від України, яка дуже довго визначалася у багатьох питаннях зовнішньої політики та до сьогодні цього процесу не завершила, країнам НАТО потрібно було значно менше часу, щоб пристосуватися до нових умов існування. Сьогодні Альянс можна схарактеризувати у політичному плані як організацію держав, що покликана гарантувати їхню безпеку від будь-якого стороннього посягання. На Вашингтонському саміті 1999 р. Альянс прийняв нову стратегічну концепцію, де чітко записано: «головна і незмінна мета НАТО ... полягає у тому, щоб захищати свободу і безпеку всіх членів Альянсу ... , Альянс прагне до встановлення мирного та справедливого порядку у Європі» [4, с.48]. Альянс – це могутня політична структура, що єдина в Європі здатна реально забезпечити суверенітет та існування будь-якої держави, в тому числі і такої, що фактично не існує (наочно це демонструє приклад Боснії та Герцеговини). З економічного погляду Альянс – це організація, яка нічого не представляє, складається переважно із членів ЄС (11 із 19); у структурному плані членами НАТО є дві північноамериканські, одна євро-азійська та 16 західноєвропейських держав. Серед них шість із семи найрозвинутіших економічно держав світу, три із п'яти володарів ядерної зброї і відповідно постійних членів РБ ООН, учасники політико-економічних інтеграційних об'єднань ЄС, НАФТА та АТЕС; у військовому плані: надпотужна, добре організована та відлагоджена сила, що володіє всіма сучасними видами зброї та здатна вирішувати будь-які військові питання; у політико-географічному плані є об'єднанням багатьох різних держав, яких, окрім військово-політичної співпраці, нічого особливо не об'єднує. Кожна із них, зокрема, має власні інтереси і власні проблеми національної безпеки. Для прикладу, в межах НАТО співіснують ворогуючі між собою Греція та Туреччина, складно відшукати щось спільне між проблемами національної безпеки Ісландії та Бельгії, а також порівнювати масштаби вирішуваних проблем у разі забезпечення, наприклад, національної безпеки США та Чехії чи Люксембургу.

Щодо України цей дуже великий у просторовому плані масив країн можна характеризувати по-різному, однак враховуючи специфіку цієї статті, доцільно проаналізувати з погляду національних інтересів України. Стосовно неї держав-учасників Альянсу можна умовно розділити на чотири-п'ять категорії. Перша з них це ті країни, відносини з якими є вагомими та визначають безпосередньо або опосередковано геополітичне положення України, здатні впливати на стан її національної безпеки. До таких можна зачислити США, що історично відігравали провідну роль у НАТО, їхнє теперішнє домінування в ньому є загальновизнаним. Будучи сьогодні єдиною наддержавою, США здатні ефективно направляти і визначати зовнішні дії НАТО та вирішувати внутрішньоальянсові суперечності; країни, що утворюють «європейське ядро» НАТО – чотири провідні держави Європи, що разом або поодиноці здатні і без НАТО вирішити будь-які проблеми. Саме вони визначають як принципи організації європейської системи безпеки, так і особливості її функціонування, це Франція, Великобританія, Німеччина, Італія; країни з якими Україна безпосередньо межує та пов'язана численними спільними проблемами – прийняті 1999 р. в Альянс Польща та Угорщина. Друга група – це країни відносини з якими для України не є життєвоважливим, проте яких з Україною об'єднують спільність окремих елементів геополітичного положення та характеристик національних інтересів, а також спільні сфери діяльності в забезпеченні останніх (Туреччина, Чехія, Греція та Канада). Третя група – це країни, відносини з якими мають значно більше значення з погляду економіки, проте фактично не торкаються політичних та військових-політичних аспектів геополітичного положення або національної безпеки України (Іспанія, Нідерланди, Бельгія, Норвегія). І остання група держав – це ті, відносини з якими не відіграють значної ролі у забезпеченні національної безпеки України та не позначаються на її геополітичному положенні. Отже, два дійсні учасники Альянсу безпосередньо межують з Україною, один – Туреччина – відділений просторами Чорного моря на приблизно 600км., проте у геополітичному положенні України Туреччина відіграє важливу роль, оскільки контролює протоки, що з'єднують басейни Чорного та Середземного морів, ще дві держави є сусідами другого порядку (Чехія і ФРН).

Окремо треба зазначити таке: НАТО складається із 19 держав, проблеми національної безпеки, що впливають з їхніх національних інтересів та дії, спрямовані на реалізацію останніх для кожної окремої держави – учасниці можуть не збігатися, а часом і суперечити інтересам та діям Альянсу загалом.

Організація не має аналогів у світі. У Європі претензії на виконання ролі, що наближається до функцій НАТО, декларував ЗЄС, який у Брюссельському договорі 1948 р. проголосив своєю метою колективну сомооборону, однак 1991 р. декларував своє бажання сприяти власному становленню, в тому числі як «європейського стовпа НАТО».

Ці характеристики наочно демонструють, що стосунки України та НАТО можуть торкатися лише політичної та військово-стратегічної сфер та позбавлені економічних нюансів. Геополітичні аспекти цих стосунків можна умовно розділити на кілька частин. Щодо України вони пов'язані із проблемами утвердження незалежної держави України як чинника європейської безпеки та стабільності; забезпечення європейської безпеки; проходження процесу кількісного розширення НАТО на схід; забезпечення належного рівня міждержавних відносин між Україною, Росією, країнами Центральної та Східної Європи та країн НАТО.

Першу групу цих проблем можна розглядати в контексті загального процесу утвердження України як незалежної держави. На відміну від більшості інших посткомуністичних держав, в Україні достатньо гостро стоїть проблема збереження самого факту належного рівня суверенітету. Значна частина політичного спектра та достатньо велика кількість населення в тій або іншій формі підтримує ідею входження в якісь міждержавно-об'єднанчі союзи, що передбачають обов'язкову участь Росії та повинні чимось нагадувати "покійний" СРСР. Поширенню подібних ідей, як панацеї від всіх бід, що зумовлені спогадами про світле минуле на фоні сучасних економічних та соціальних криз, сприяє втілюваний у життя Президентом Лукашенком зовнішньополітичний курс Беларусі, яка вже створила, хоча поки що тільки на папері, спільне міждержавне утворення з Росією. Приєднання України до подібного типу організацій, крім очевидних загроз державності, є надзвичайно небажаним для її відносин із іншими європейськими країнами, оскільки означатиме поширення сфери російського впливу та створить проблему зникнення буферної військово-політичної зони, а також буде означати початок непрогнозованих процесів реалізації імперсько-реваншистських настроїв у керівництві РФ. З огляду на це як меті подальшого утвердження державності, так і інтересам європейських держав відповідає існування достаньо могутньої та здатної проводити незалежний зовнішньополітичний курс України, що з метою врівноваження проросійських настроїв інтегрується в західноєвропейські структури. Саме в цьому контексті можна розглядати неодноразові заяви Президента Кучми про стратегічну мету України вступити в ЄС. Однак якщо подібні перспективи виглядають надзвичайно примарними, то військово-політичній співпраці нічого не заважає, а останню, крім як із НАТО та ЗЄС, провадити просто немає з ким.

Сьогодні важко передбачити майбутню модель європейської безпеки та стверджувати про сам факт існування подібної стійкої в часі моделі, хоча б тому, що без Росії її не побудуєш, а прогнозувати зовнішню політику постельцинської (часів Президента Путіна) Росії тепер неможливо. Проте в цьому разі є очевидним те, що в будь-якому випадку та у тій або іншій формі вона знову приречена на існування нової конфігурації системи протидії та стримувань. Не важко передбачити вже практично сформовану її

інституційну основу: консолідований блок західно- та центральноевропейських держав (разом із бажаними до нього приєднатися), Росія (та держави, що її підтримують – на зразок теперішньої Белорусі) та країни, що через ті або інші обставини змушені зберігати свій позаблоковий статус. Умовно останні можна розділити на ті, для яких це питання часу (хоча для деяких і дуже віддаленого), та ті, яким подібна перспектива загрожує надовго. Саме до останньої групи, яка сьогодні є набором із пострадянських та постюгославських держав, можна віднести Україну. Її неприєднаність фактично гарантуватиме збереження статус-кво між двома угрупованнями, що і дає змогу стверджувати про вагому роль відносин між Україною та НАТО у системі європейської безпеки.

Із формуванням майбутньої системи європейської безпеки пов'язаний також процес розширення НАТО. Абсолютна більшість держав Центральної та Східної Європи заявили про своє бажання стати членами НАТО та ЄС. Після саміту НАТО в Мадриді цей процес набув незворотнього характеру. У 1999 р. членами НАТО стали Чехія, Польща та Угорщина. Їхню позицію відображає заява Президентів Чехії, Польщі та Угорщини, які у Мадриді заявили про те, що їхнє прийняття в НАТО є історичним рішенням, яке прокладає шлях до більш стабільної і безпечнішої Європи. Країни НАТО у Вашингтоні розглянули питання про прийняття в блок Румунії та Словенії, Болгарії, Естонії, Латвії, Литви, Словаччини, Македонії та Албанії і констатували у Комюніке Вашингтонського саміту, що країни Альянсу визнають та вітають «зусилля цих держав та інших країн-партнерів» [4, с.15], оскільки двері НАТО для них залишаються відчиненими.

Отже, орієнтовно до 2005 р. блок НАТО охопить більшість європейських країн, в тому числі мінімум чотири із шести західних сусідів України. Об'єктивно цьому процесу вже не може перешкодити навіть наполегливість Росії у його запереченні, оскільки очевидно, що повпливати на рішення стосовно більшості із бажаних вступити в Альянс Росія не здатна. Для України це означає необхідність, з одного боку, погоджуватися із поступом НАТО до власних кордонів, а з іншого, – оберігати себе від нав'язливої та непомірної турботи Росії про недопустимість участі самої України в цьому процесі. Певний статус України щодо НАТО здатен вирішити цю проблему, а також гарантувати Україні недопустимість посягання на її суверенітет не декларативним, а наділеним конкретними механізмами співпраці шляхами. Це ж твердження можна застосувати і до Росії, проте домогтися від її керівництва чогось подібного без суттєвих обмежень власного суверенітету можливо лише теоретично, а сам факт останнього призведе розірвання відносин із НАТО, що наочно довів приклад Белорусі.

Чотири означені вище сторони (країни НАТО, бажачі до нього приєднатися держави Центральної та Східної Європи, Україна та Росія) інтересами власної національної безпеки та економічної співпраці тісно

пов'язані між собою, а також об'єднані спільними зобов'язаннями як одна щодо одної, так і спільними для всіх, хоча можливо і дещо модернізованими, на зразок Заключного акту 1975 р. Саме подібні зобов'язання, а також очевидність необхідності співпраці між собою у всіх без винятку галузях життя призводять до суперечливого положення. Його можна характеризувати так: кожна сторона має свої інтереси та власні можливості й потреби щодо їхнього забезпечення; сторони змушені співпрацювати між собою; сторонам потрібно враховувати інтереси інших, оскільки протилежне обернеться недопустимими (через втрати в сфері безпеки або економіки) наслідками. Ці положення вже сьогодні визначають особливості взаємин між усіма зацікавленими сторонами, у майбутньому залежність політичного процесу від економічних та об'єктивно-просторових чинників не послабиться, а тому вже тепер можна стверджувати, що України вони торкаються не менше, а навіть більше, ніж інших, а тому відносини з НАТО приречені бути життєвоважливими через те, що інтереси України тісно пов'язані із розвитком відносин з НАТО, оскільки без останніх буде надзвичайно складно повною мірою реалізувати свою національну безпеку.

-
1. НАТО. Довідник. – К., 1999.
 2. НАТО. Довідник. – К., 1997.
 3. Заключительный акт совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. – М., 1987.
 4. Путівник до саміту НАТО у Вашингтоні: Довідник. – Брюсель, 2000.

GEOPOLITICAL PROBLEMS IN THE CONTEXT OF NATO-UKRAINE RELATIONS

Taras Zorivchak

*Ivan Franko National University of Lviv
vul. Universytetska 1, Lviv 79000, Ukraine, tel. (0322) 79-43-40*

The article focuses upon a wide range of problems covering the national security of Ukraine and that of the NATO-participants and concerning the creation of a new system of all-European security.

Key words: Nato-Ukraine relations; geopolitic; all-European security

Стаття надійшла до редакції 25.05.2000

Прийнята до друку 14.11.2000